

INFORME DE LA INVESTIGACIÓ

REPRESÀLIES I RESISTÈNCIES A LES CASES BARATES DE BON PASTOR

febrer-novembre 2009

Associació “Avis del barri en defensa dels inquilins de Bon Pastor”

equip de recerca:

Núria Sánchez Armengol
Stefano Portelli
Ulrike Viccaro

investigació sobre el territori

La comunitat sobre la qual es dirigeix la nostra mirada és la que habita a partir de l'any 1929 un territori concret, el de l'anomenat “segón grup” de cases barates del Patronat Municipal de l'Habitatge, el qual durant els seus 80 anys de vida va passar de dir-se Milans del Bosch, a Bonaventura Carles Aribau, a Bon Pastor. Es tracta d'una comunitat que té com a elements característics una procedència unitaria i un estil habitatiu compartit. En el moment de la seva fundació, l'any 1929, a les cases barates van confluïr persones amb recorreguts migratoris i habitatius molt variats però amb línees d'uniformitat. La major part procedien de la regió de Múrcia; molts havien viscut a altres parts de Barcelona abans d'arribar a les Cases Barates, però no necessàriament, com diu la versió més acreditada de la història, a les barraques de Montjuïc¹. Molts pertanyien a famílies que havien estat camperoles o mineres: a l'abandonar la terra d'origen s'havien quedat sense qualificació professional, veient-se obligats per aquest motiu a exercir d'obrers a les fàbriques o a la construcció. L'afiliació política d'aquests obrers és en la major part anarcosindicalista, en línia amb el que va ser anomenat “cinturón rojinegro” de la perifèria barcelonina², del qual les cases barates es troba entre les expressions més autèntiques.

La primera generació de nascuts a les Cases Barates, és a dir els inquilins o ex-inquilins de les cases que tenen avui entre 70 i 80 anys, van ser testimonis de la guerra, de la postguerra i dels principis de la dictadura franquista: per tant és a ells a qui ens hem dirigit des d'un principi. Com ressalten Miñarro i Morandi en una recent investigació sobre la transmissió dels traumes psíquics de la guerra³, “sóm la darrera generació que tindrà l'oportunitat de conèixer personalment part dels supervivents”: és per això que la nostra recerca assumeix també un caràcter d'urgència. Així és que, tot i haver estat treballant també en la recollida d'informació en arxius, tant públics com privats, hem dedicat la major part dels nostres esforços a la realització d'entrevistes i d'històries de vida – tant d'àudio com vídeo – i a la seva transcripció. Hem coincidit temporalment amb un altre projecte de recerca que la mateixa Associació està duent endavant, a partir d'aquest any, i en el qual col·laboren també alguns dels investigadors que integren el nostre equip: es tracta de *Lluita social i memòria col·lectiva a les cases barates de Barcelona*, subvencionat com a projecte de recerca-anàlisi per l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC). Les entrevistes que hem realitzat aquí també formaran part del material a disposició de l'Associació pel que fa a aquest projecte, ja que la voluntat de l'Associació és la de donar una visió multidisciplinària – diacrònica i sincrònica alhora – del naixement i evolució del barri de les cases barates, i recopilar una quantitat important de material per a la creació d'un arxiu barrial d'entrevistes i de documentació d'altre tipus.

La vinculació que com a investigadors teniem amb el barri ja prèvia a l'inici d'aquest projecte, a partir d'haver participat a iniciatives culturals o a recerques d'altre mena al barri de cases barates, ens ha facilitat la presa de contacte amb informants. Fins a aquest moment, hem realitzat les següents entrevistes:

¹ De tots els nostres entrevistats, només dos afirmen aver viscut a Montjuïc; ambdós, després d'haver viscut abans a altres barris de Barcelona.

² Oyón, J.L., Gallardo, J.J. (2004) *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1939*. Barcelona: Ediciones Carena.

³ Miñarro, A., Morandi, T. (2009) “Trauma psíquic i transmissió”. *Quaderns de Salut Mental*, n. 5.

ÀUDIO:

- M.A.A (1938)** : àudio MP3, 102 minuts, 20/5/2009.
A.C.S. (1932) i A.M.M. (1933): àudio WAV, 83 minuts, 13/10/2009.
M.C.S. (1928): àudio WAV, 163 minuts, 15/10/2009.
J.O.S. (1927): àudio MP3, 161 minuts, 16/5/2009.
M.E.G. (1952): àudio WAV, 170 minuts, 21/7/2009.
J.F.C. (1936): àudio WAV, 140 minuts, 21/7/2009.
S.F.D. (1933): àudio WAV, 28 minuts, 14/10/2009.
C.G.G. (1934) i J.R.G. (1933): Àudio MP3, 186 minuts, 6/6/2009.
M.G.L. (1944) i C.A.A. (1945): àudio WAV, 59 minuts, 13/10/2009.
J.L.C. (1939): àudio WAV, 180 minuts, 10/10/2009.
D.B.C. (1931): àudio MP3, 109 minuts, 23/4/2009.
R.F.M. (1950): àudio MP3, 100 minuts, 27/7/2009.
C.S.A. (1926-2008): àudio MP3, 80 minuts, 14/10/2008.
J.G. (1929): entrevista no gravada, 4/3/2009.

VÍDEO:

- A.A.D. (1950)**: vídeo DV, 180 minuts, 19/10/2009.
J.O.S. (1927): vídeo DV, 60 minuts, 3/11/2009
F.H.R. (1932): vídeo DV, 120 minuts, 21/7/2009.

La major part dels entrevistats, com hem dit, pertanyen a la generació nascuda entre 1926 i 1938, és a dir, abans de l'entrada dels militars franquistes (13 entrevistats/des); també n'hi ha unes quantes (4 entrevistats/des) realitzades amb informants nascuts ja ben entrada la dictadura, entre 1944 i 1950. Els entrevistats són en gran part – i amb importants excepcions - persones vinculades d'alguna manera amb la Junta Directiva de l'Associació Avis del Barri, o familiars d'ells, o simpatitzants de la Associació. El treball no ha fet més que començar, ja que el nostre objectiu és farcir de complexitat la visió corrent del barri, a través de la recopilació de testimonis orals el màxim possible diferents entre ells, en quant a procedència política o recorregut vital. S'ha de resaltar aquí que la totalitat dels entrevistats pertanyien – quan no ells directament, sí les seves famílies – al bàndol antifeixista: des dels que han jugat un paper actiu a la guerra, per exemple al haver estat enllistat els seus pares o germans o marits a l'exercit republicà, alguns d'ells inclòs a la “quinta del biberón”, fins als que han mantingut sempre un antifeixisme privat, tocats per la represàlia generalitzada que es va abatre sobre el barri, però sense haver lluitat en primera persona contra el feixisme. Es tracta d'una generació que va conèixer els bombardeigs i la terrible fam de la postguerra, i sobretot la repressió arbitrària exercida pel bàndol dels guanyadors però que només conèixen pels relats dels seus pares les activitats polítiques i militars anteriors a la entrada de l'exèrcit franquista. Un dels caràcters més comuns a les entrevistes és el silenci: els fills, i més encara les filles, diuen que els pares no els explicaven res, les dones que els marits no els contaven res⁴.

Només en un cas vam enfrontar-nos amb la negativa a l'ús de la gravadora, de fet a la negativa al participar a una entrevista formalitzada, per part d'un dels més ancians de les persones que hem contactat. Vam decidir mantenir anònim aquest entrevistat, tot i que va explicar-nos informalment molts aspectes de la seva experiència vital, i la del seu pare.

⁴ Entrevista amb M.E.G., entrevista amb J.O.S..

metodologia

La metodologia utilitzada durant les entrevistes és la de la Història Oral: les entrevistes no tenen un guió fixe, al considerar-se l'ordre d'exposició escollit per l'entrevistat un element important, més que la nostra necessitat d'estructurar la narració de forma cronològica. Són els propis entrevistats que ens condueixen cap a la individuació dels temes sobre els quals centrar l'anàlisi, en un posterior moment de la recerca. Un paper clau donem a la figura del mediador, és a dir la persona que facilita la realització de l'entrevista, tan posant-nos en contacte amb l'informant com presenciant a l'entrevista per crear un ambient més propici. Tot i haver arribat als informants sovint de forma molt ben mediada, i tot i haver utilitzat la càmera de vídeo només amb persones que prèviament ja havíem entrevistat en àudio (tant Antonia Asensio de Paco com Francisca Hernández Roca havíem gravat unes entrevistes que no hem inclòs en aquest llistat per ser més breus i poc vinculades amb les temàtiques de la present recerca), no ens trobem encara en la posició per fer públic el material recollit. Els recents esdeveniments que han tocat el barri, arrel del començament del Pla de Remodelació, han atret a un gran nombre de periodistes i videoreporters al barri, interessats en gravar el procés de transformació del barri o les modificacions a l'ús per exemple dels espais públics.

Però l'ús poc ètic que la majoria dels periodistes van realitzar posteriorment del material gravat (és un cas extrem el del reportatge *Visc a les cases barates*, contra el qual va formar-se una protesta popular en resposta a la qual la direcció de TV3 va haver d'escriure una carta de disculpes⁵), o senzillament la falta de restitució de les gravacions als entrevistats, va generar una situació de desconfiança força generalitzada cap al mitjà tècnic audiovisual. Per aquesta raó vam valorar la possibilitat de realitzar entrevistes en vídeo només en casos molt concrets, ón la confiança dels informants amb nosaltres ja estava ben assolida.

A les entrevistes que hem realitzat, l'espai de temps sobre el que es parla s'exten des d'abans del neixement dels entrevistats, amb l'història de la família d'origen, sovint a pobles rurals de Múrcia, o de Catalunya, fins a arribar als conflictes d'avui dia al voltant del Pla de Remodelació. Una extensió tan àmplia fa que la informació més específicament d'interès històric, és a dir la que té a veure amb la guerra i amb la dictadura, es barregi a voltes de forma inseparable amb opinions polítiques sobre la situació actual, amb comentaris sobre la conducta o les opinions d'altres habitants del barri, fins i tot amb noms i cognoms. La voluntat de respectar la integritat de les entrevistes, però alhora de no traicionar el vot de confiança sota el qual vam poder realitzar-les, ens porta a la decisió de no incloure de moment cap de les nostres gravacions al Banc de memòria del Memorial Democràtic. Si bé una cessió de drets no seria difícil d'obtenir des de la major part d'entrevistats, creiem que no podem depositar-ho al Banc de memòria fins haver restituit el material als informants i fer-los visionar els les cintes de vídeo per tal de fer conjuntament una selecció, tot i que no pròpiament un muntatge. Per nosaltres aquest requisit resulta necessari i previ per tal de no trencar les relacions de confiança.

Abans de realitzar dita operació (presumim poder-ho fer en el curs dels propers 6 mesos, amb l'avenç de la investigació), el material gravat serà igualment dipositat a un arxiu públic de testimonis orals, l'Archivio Franco Coggiola del Circolo Gianni Bosio, a la Casa de la Memoria de Roma (Itàlia)⁶, entitat amb la qual ja hem col·laborat en diferents ocasions com a investigadors, i que ens ha manifestat l'interès a incloure les entrevistes al seu arxiu tot i que no serien consultables públicament.

⁵ El reportatge, d'Esther Llauredó i Lourdes Guiteras, va ser transmès per TV3 el dia 8/3/2009.

⁶ Es vegi la pàgina web d'aquesta institució, <http://cicologgiannibosio.org>.

la república

Reconstruir la història de l'època de la República al barri no és fàcil. Exposem aquí una reconstrucció basada sobre fonts escrites, en particular vinculades al moviment anarcosindicalista, majoritari al barri. L'any de la fundació de les cases, l'any 1929, també va ser l'any de la crisi econòmica mundial, de la qual van sentir-se els efectes a Catalunya alguns anys després. Així que els milers d'immigrants que es van instal·lar a les cases barates, la major part dels quals van arribar al moment de creixement de la ciutat vinculat amb l'Exposició Universal i les obres del metro. Eren obrers amb poca formació professional, i molts d'ells foren empleats als sectors de la construcció, donada la seva poca qualificació. Els voltants de Barcelona van ser dels llocs més afectats per l'atur a Catalunya ja que depenien totalment de la construcció i de les indústries, ambdós sectors tocats per la crisi econòmica. Així que pocs anys després d'instal·lar-se, molts dels habitants de les cases barates es van quedar a l'atur⁷.

En un reportage sobre el 2º Grupo de Casas Baratas realizado en julio de 1935 se decía que el 70% de la población activa del barrio se encontraba en paro. Esto nos indicaría que los datos de paro que nosotros utilizamos son, con toda seguridad, muy bajos, pero hemos optado por mantenerlos porque no varían el análisis sobre el alcance y la gravedad de este problema en la localidad.

En el moment de la construcció de les Cases Barates, l'Ajuntament de Santa Coloma no havia estat ni tan sols avisat, ja que el governador civil Milans del Bosch va considerar que al tractar-se d'una decisió governamental, no calia l'aprovació de l'alcalde de la localitat⁸. Tot i això tots els serveis fonamentals – centre mèdic, escoles, mercats – que necessitava aquesta nova població anaven a càrrec del petit municipi, que veia així duplicar la seva població sense que per part de Barcelona hi hagués hagut cap ajuda per fer front a la situació. Llavors a la distància social, econòmica, lingüística, i fins i tot ètnica, entre els dos nuclis de població, s'hi afegia el rebuig per part de les autoritats municipals, ben expressat pel que llavors era l'alcalde de Santa Coloma, Pere Pla i Arús⁹:

En dicho trozo de nuestro término existen dos grupos de casas baratas, creadas por obra y gracia de uno de aquellos decretos de la Dictadura, en virtud del cual unos señores de Barcelona vinieron aquí y, sin solicitar ninguna clase de permiso, se apoderaron del terreno que les convino y edificaron los grupos de casas baratas a los que “nos importaron” una serie de familias, la mayor parte de ellas indeseables, procedentes de Murcia y otros lugares de España, pobres y llenos de lacras morales. Lo menos que podría hacer ahora el Ayuntamiento de Barcelona es quitarnos de en medio a esa gente que tanto nos perjudica.

Foren anarcosindicalistes, en gran part, els que van aixecar la veu en defensa de les famílies colpejades per l'atur que es traduïa en misèria i la fam. La CNT de Santa Coloma, com podem llegir als escrits d'un dels seus militants més destacats, José Berruezo, va ser

⁷ Gallardo Romero, Juan José (2000) *Los orígenes del movimiento obrero en Santa Coloma de Gramenet. El anarcosindicalismo 1923-1936*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de historia José Berruezo, p.143 n.7.

⁸ Artís, Avelí, “El desgavell de les Cases Barates. El martiri de Santa Coloma”, *La Publicitat*, 14/3/1933: “Doncs l'Ajuntament no sols no havia concedit aquest permís, sinò que ni coneixement tenia que algú hagués adquirit aquests terrenys amb el propòsit de construir-hi cases. L'alcalde va telefonar de seguida al Govern civil demanant que li trasmetessin forces per tal de fer prevaler la seva autoritat, i el senyor Milans del Bosch li va respondre que es tranquil·lités: que Barcelona havia de construir cases barates i havien adquirit aquests terrenys i uns altres de més amunt, i que no s'havia sol·licitat permís d'obres perquè n'hi havia prou que ell – el governador – n'estigués assebatat. I que no rondinés, sinó tot el contrari: calia que Santa Coloma procurés fer-se digna del regalet que li oferien, el qual constituïa una millora que el poble mai no podia somniar. Després d'aquesta conferència telefònica, mai més va dir-se una paraula a l'alcalde sobre aquest assumpte, i ni per cortesia convidaren a l'ajuntament a la moixiganga inaugural del Grup”. En Gallardo Romero, *op.cit.*, p.175.

⁹ Declaració de l'alcalde Pere Pla i Arús al periòdic *Las Noticias*, octubre 1932. En Gallardo Romero, *op.cit.*, p.176.

de les poques organitzacions que va denunciar la situació dels aturats de les Cases Barates¹⁰.

Son los habitantes de las casas baratas, en su mayoría, honradísimos trabajadores que, como todos los proletarios, viven de su trabajo cuando encuentran donde alquilar sus brazos, y pasan hambre, miseria y sufrimientos físicos y morales cuando se encuentran en paro forzoso. ¿Sobre quién recae esta lacra? Sobre los trabajadores o sobre esta estúpida sociedad que los condena al hambre? [...] Hay en el grupo de Casas Baratas próximo al Molinet [Milans del Bosch], muchos centros de corrupción y vicio: bares, tabernass y bailes. A ellos acuden los trabajadores a embrutecerse bebiendo, jugando y bailando. Todos estos vicios los fomenta el régimen burgués, al cual conviene que los trabajadores sean unos ignorantes y unos viciosos. Fomentan las lacras morales quienes después las condenan. Varios compañeros han querido organizar un Ateneo de Cultura con la noble finalidad de instalar en él una Escuela Racionalista, y en el Gobierno civil de Barcelona se han negado a firmarle los estatutos. No se quiere que los obreros se instruyan, se eduquen y se capaciten, y después se les acusa de tener lacras morales. Pero ¡ay! Cuando vengan los charlatanes pidiendo votos se os llamará “queridos compañeros”, “dignísimos ciudadanos” y “honrados trabajadores”.

Un tòpic molt comú a la Barcelona dels anys 30 és el de que tots els immigrants murcians eren anarcosindicalistes¹¹. Tot i que al grup de cases barates Milans del Bosch els murcians no eren més del 25%, segons el Padró d'Habitants de 1930 estudiat per Márquez i Gallardo, l'afiliació anarcosindicalista era dominant¹². La Cooperativa Obrera La Paloma, que va començar la seva activitat just l'any 1929 a la barriada Sanchís, petita agrupació de cases sorgida al voltant de la fàbrica d'Enric Sanchís, just al costat d'on van edificar-se les cases barates, va ser immediatament gestionada pels anarcosindicalistes de les cases barates. Els dos nuclis de població, de fet els únics, amb el tercer grup de cases barates, que hi havia a la banda esquerra del Besòs, tenien una composició de població diferent, amb afiliacions polítiques diferents. Fabre i Huertas Clavería parlen de “dues comunitats”¹³:

Així com els de les Cases Barates eren de la CNT i es reunien al Bar Rocamora, que tothom coneix pel Bar de les Set Portes, els de la Barriada d'Estadella, els de la caseta i l'hortet, eren majoritàriament de l'Esquerra i es reunien en un local situat a la cantonada Sas-Tàrrega que avui és utilitzat com a molí de pedra. El 19 de juliol, al Bar de les Set Portes, hi muntarà el seu quarter general el comitè revolucionari. Aquesta és, a grans trets, la realitat social de l'època de la Generalitat al barri tal com ens l'han relatada els qui ho van viure. Contrasta en certa manera amb d'altres versions que han volgut fer creure que tota la vitalitat política estava en mans dels d'Estadella i que els de les Cases Barates eren una massa amorfa de *lumpen*. És cert que eren dos grups socials no massa ben avinguts i que encara avui són dos mons a part, però també és cert que a les Cases Barates hi havia obrers amb una clara consciència de classe i amb la característica mística anarquista tan allunyada del salvatgisme amb què sovint són retratats, que molts van morir i molts van haver de fugir durant la Guerra Civil.

¹⁰ Berruezo, José, “Lacras morales (Casas Baratas)”. *Solidaridad Obrera*, 20/10/1932. En *Àgora, revista de historia de Santa Coloma de Gramenet*, n. 6, marzo 2001.

¹¹ Marín Silvestre, Dolores “Anarquistas y sindicalistas en L'Hospitalet. La creación de un proyecto de autodidactismo obrero”, en Oyón y Gallardo (2004, ed.) *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1939*, p.139: “Una de las primeras veces en que empezamos a reflexionar sobre el tema fue a partir de una anécdota que nos fue narrada por Juan Manuel Molina, uno de los 'murcianos de la FAI' que residía -después de algunos exilios europeos en los años veinte-, no en La Torrassa, sino en las Casas Baratas barcelonesas. Juanel visitó, durante la guerra civil, a un alto cargo de la Generalitat republicana que residía en París, por asuntos de prensa y propaganda. Al saber que llegaba alguno de Barcelona, - y sin conocerlo previamente - el funcionario le preguntó: '¿Cómo va por Barcelona? Lleno de murcianos de la FAI, no?' A lo que Juanel, director de Tierra y Libertad, miembro del grupo Germen y natural de Jumilla le respondió entre carcajadas: 'Sí señor, lleno, y todos como yo. Murciano y de la FAI!'”

¹² Segons el militant cenetista José Berruezo, que posteriorment va ser alcalde de Santa Coloma, la raó principal d'aquesta difusió de l'anarcosindicalisme a la barriada de cases barates era el fet que els obrers treballaven lluny del lloc on habitaven, per això estaven més desvinculats del control del patró. Berreuzo de totes maneres tenia una simpatia molt gran pels habitants de la barriada, que havien contribuït al renaixement de l'anarcosindicalisme a la ciutat.

¹³ Fabre, Jaume i Huertas Clavería, Josep María (1975) *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62, p.151.

La Cooperativa va nèixer al 1929¹⁴ i va tenir una clara vocació anticapitalista, encara que la seva fundació va ser impulsada pel propi empresari Enric Sanchís, que en va ser soci, i va seguir treballant a la seva fàbrica també després de la col·lectivització. Segons Fabre i Huertas Clavería l'empresari va donar un local als anarquistes perquè estaven utilitzant sense permís l'edifici del catecisme per a les seves reunions¹⁵. Entre els que van formar part de la Junta, dels quals ens ha arribat un llistat gràcies al treball del Grup d'història José Berruezo¹⁶, feien part efectivament molts militants de la C.N.T, vinculats també amb una altra lluita que va ser decisiva per a la formació política de la barriada, la vaga dels lloguers. La Cooperativa es proposava realitzar a la barriada un treball integral, que des de la Biblioteca, el Grup Infantil, el foment de l'excursionisme i l'intent de creació d'una Escola Moderna, plantejaven la desaparició dels mediadors com a base del sistema capitalista, fins a l'alliberament dels obrers explotats¹⁷. En paraules d'un dels membres de la Junta de 1933, Pedro Lozano, influent militant de la C.N.T descriu la situació i les dificultats en què es trobava la cooperativa a la barriada, de la qual formalment només estaven inscrites 35 famílies¹⁸.

Si el fruto recogido ha sido escaso, hay su justificación: la barriada Sanchís, donde estamos situados, está poco poblada, y aunque próxima al grupo de Casas Baratas, allí de momento, e interín desaparece el conflicto de alquileres que mantienen, poco hay que hacer: pues bien, puede decirse que gran parte del vecindario, a tenor de dicha circunstancia, lo es con carácter de interinidad.

La constitució de la Cooperativa de Consum va ser una resposta a la falta d'abastiment alimentari que patien els habitants de les cases barates, que per arribar al mercat més proper havien de caminar fins al centre de Santa Coloma, que estava a 4 o 5 km, al no haver-se construït encara el Pont del Molinet. Tampoc funcionaven als dos barris els grups escolars construïts amb les cases, que hagués hagut d'activar l'Ajuntament de Santa Coloma, però que no tenia mitjans. Dramàtica era en particular la situació dels serveis mèdics: no hi havia ni dispensari, ni farmàcia, ni assistent de part, i per qualsevol emergència s'havia d'arribar a Santa Coloma. La situació sanitària dels habitants de les dos barriades, entre la falta d'alimentació i la falta d'higiene, era extremadament dramàtica. Si s'hi afegeix que les cases, ja un parell d'anys després de la seva construcció requerien unes reformes que el Patronat no assumia, s'entèn que la situació que aquest nucli de població, ja fortament colpejat per l'atur, havia d'explotar d'alguna manera. La forma en què va articular-se la protesta va ser la vaga de lloguers, que va afectar tots els grups de cases barates, però que va ser particularment forta en els dos grups a la vora del Besòs. Els obrers demanaven, entre altres coses:

Primera: Abolición del Patronato de la Habitación, por inmoralidades en el cumplimiento de su misión.

Segunda: Que sean rebajados los alquileres al estricto tipo que resulte después de capitalizar cada vivienda

¹⁴ *Acción Cooperatista*, 11/4/1929. En Gallardo Romero, *op.cit.*

¹⁵ Fabre i Huertas Clavería, *op.cit.* p.150.

¹⁶ La junta elegida al juliol 1930 es componia de: Presidente: Juan Borregón Rico. Vicepresidente: Emilio López Carreño. Secretario: Eduardo Górriz Vivas. Vicesecretario: José Martín Guiñón. Tesorero: Domingo Solé Bages. Contador: José Mª Barceló Benet. Vocales: Manuel García Bonete, Ángel Nicolau Oliva, Juan A. Forcas Alegría. Oidor de cuentas: Pedro Asencio García, Blas Vega Prieto. Censor: Enrique Cuesta Navarrete. En Gallardo Romero, *op.cit.*.

¹⁷ "La finalidad que persiguen los cooperadores de esta entidad, es por medio del cooperatismo y mediante la Cooperación de consumo hoy y de producción y otras formas mañana, poner en manos del proletariado en colectividad, el capital, las tierras, fábricas, herramientas y útiles del trabajo, para la creación de la riqueza colectiva, haciendo imposible la función del intermediario de los patronos hasta llegar a la desaparición del capitalismo, acabando con la explotación del hombre por el hombre y todos los privilegios, dejando de ser el obrero una cosa como materia de explotación y obteniendo integro el fruto de su trabajo, dentro de un estado de derecho inspirado en la Libertad y en la estricta Justicia, para que sea su vida feliz en grado máximo". *Llamamiento de la Sociedad Cooperativa Obrera La Paloma*, en Gallardo Romero, *op.cit.*, p.234.

¹⁸ *Acción Cooperatista*, 13/10/1933. En Gallardo Romero, *op.cit.*.

con relación a su coste, pues no es lógico ni aceptable que después del advenimiento del nuevo régimen tan deseado por el pueblo y conseguido con tanta cordura, continuemos, las clases necesitadas, pagando orgías de la dictadura, ya que sabido es que este fue uno de los negocios inconfesables de la misma.
Tercera: Supresión de vigilantes (por haber hecho de confidentes durante la dictadura)
Cuarta: apertura inmediata de las escuelas construidas con carácter laico.

Les reivindicacions continúen: farmàcia i dispensari mèdic, il·luminació dels camins que connecten les barriades amb Sant Andreu, prioritat dels nous lloguers als rellogats que ja viuen a les cases, cessió de les coaccions clericals sobre els habitants. El restabliment del pagament dels lloguers es satisfaria quan les autoritats donessin resposta a aquestes necessitats bàsiques¹⁹. La vaga dels lloguers, que comprenien també el pagament del sumministrament de llum i aigua, va continuar durant tota la època republicana però la resposta de les autoritats va ser la força. A l'abril 1932 va haver-hi un desnonament col·lectiu de 79 famílies, amb un desplegament desproporcionat de forces policials²⁰.

No hay trabajo. No hay pan, y, por si fuera poco, se intenta quitarnos el mísero e insalubre albergue [...] ayer, en el segundo grupo de Casas Baratas se castigó a mujeres y niños, habiendo resultado varios contusos, además de otros atropellos inculicables.

Aquesta resposta policial amb les que van seguir (tancament de sumministrament d'aigua i llum, prohibició de reunions, les traves a la hora de constituir associacions obreres), van provocar una situació d'indefensió i acossament constant als veïns de les Cases Barates deguda a l'augment de les hostilitat internes al bàndol republicà, en particular a la tensió cap a les activitats dels anarcosindicalistes, dels quals el barri de cases barates n'era un dels principals focus a l'àrea²¹.

De un tiempo a esta parte las autoridades locales, y especialmente el alcalde, pretenden hacernos la vida imposible... En los dos grupos de Casas Baratas no se puede salir a partir de las nueve y media de la noche, a menos que los vecinos no se expongan a sufrir cacheos y molestias de todas clases. La provocación por parte de la Guardia Civil se va haciendo intolerable. El ciudadano que después de cenar se le ocurre salir a pasear un rato, ya sabe lo que le espera: cacheo seguro y ser vigilado de cerca por toda clase de agentes de la autoridad.

Aquesta situació d'acossament que va viure's també durant l'època republicana, no apareix reflexada a les nostres entrevistes, sinó entre línees, de forma gairebé inconscient. Com ja hem dit, es tracta de persones que no van viure directament els conflictes de l'època, sinó que més aviat n'han absorbit el clima, durant la infància. Tothom recorda, dels inicis del barri, l'abandó i la distància respecte a la resta de la ciutat. Molts havien viscut ja en altres parts de Barcelona²²: trobar-se al mig del no-res, havent de recórrer quilòmetres caminant o en autobús per arribar a qualsevol lloc, inclòs al lloc de treball, haver de creuar el riu sobre les pasarel·les que un home es cuidava de treure i posar al costat del Molinet, són records recorrents a les entrevistes. La ciutat quedava lluny; el barri tenia un caràcter rural, hi havia horts als voltants, i animals als patis²³.

J.F.C.: Allí yo era muy pequeñita. Era muy pequeña, muy pequeña. Y la madre del Ramón ponía botones en las camisas, y luego se iba al Clot a llevarlas a casa de una hermana para entregarlas. Y yo me iba con ella. Mira si yo era tonta, que íbamos en el autobús, de esto me acuerdo como yo que sé... Digo, Pepita –se llamaba Pepita– digo: que pasa, tantos coches... Y ella se partía de risa! Decía: pero Fina! Tu no sabes lo que es esto?

¹⁹ *Solidaridad Obrera*, 9/5/1931, y 25/6/1931. En Gallardo Romero, *op.cit.*.

²⁰ *Solidaridad Obrera*, 20/9/1931, en Gallardo Romero *op.cit.*.

²¹ *Solidaridad Obrera*, 15/7/1933, en Oyón i Gallardo, *op.cit.*.

²² Entrevista amb F.H.R., que va néixer al carrer Malalts de Sant Andreu; entrevista amb Cristobal Sardaña Aledo, que va néixer al carrer Arc del Teatre del Districte Cinquè (avui Raval); entrevista amb J.O.S., el seu marit havia nascut a Santa Coloma; entrevista amb M.G.E., la seva mare havia nascut al carrer Villaroel de Barcelona.

²³ Entrevista amb J.F.C., 21/7/2009.

Amb Santa Coloma, la relació que els ciutadans i la administració mantenia amb els habitants de les cases es reflecta en la percepció que els entrevistats tenen de la ciutat:

F.H.R.: oy, Santa Coloma era muy mala. Eran... na' más que caciques. Puf! Caciques, na' más, aquello... cuatro masías que habían o cinco, cuatro casas de... de esa gente... sola... no sé como explicarte, que cuando tienen una cosa la quieren pa' ellos solos! Poca gente había buena allí, poca, poca.

I sobretot, tothom recorda l'abandó en el qual el Patronat mantenia el barri²⁴:

F.H.R.: en la vida se han preocupado por estas casas: jamás! Eh? [...] Si las casas están en pie es porque nosotros nos hemor... el que más y el que menos, se la ha arreglado a su manera, como ha podido. Pero sino no estarían en pie, porque la guerra las tiró la mayoría y las dejó todas destrozadas.

Aquest aïllament no significava que la població es quedés estancada dins el barri: tots els nostres entrevistats, i entrevistades, van treballar a Barcelona, ón arribaven o a peu o amb els mitjans públics, és a dir que l'aïllament és només una de les maneres de veure la relació de la barriada amb la ciutat, de la qual formava part i d'ón procedien molts dels obrers que hi treballaven. Ara bé, diferent era la situació dins el barri, de la qual possiblement a la mateixa ciutat no en tenia coneixement. A la memòria de la gent hi ha quedat el record d'una situació d'excepció, ón no es pagaven els lloguers, o si es pagaven, els pagava només qui volia²⁵:

F.H.R.: eran majas, las casas eran majas. Y esas pequeñas que teníamos, el patio era muy grande; el patio bien majico que había; lo único que no teníamos ni era el cuarto de aseo, ni... eso sí que no lo teníamos, ni cocina que estaba todo junto como ahora digamos... y entonces esas eran más pequeñas, pero bueno, todo el mundo como fuimos eso pues no había otra manera.

Stefano Portelli: y cuando llegasteis había en las casas la luz, y había agua...

F.H.R.: todo, todo. Sí sí sí. En las que no había en seguida te las ponían. Y sin pagar, eh? No se pagaba na'. Decías "cuánto?" y a lo mejor te pedían diez céntimos, o veinte céntimos. Había quién lo pagaba y había quién no porque no lo tenía. Iban las señoras de las conferencias y lo pagaban ellas. Entiendes?

D'entre els nostres entrevistats, gairebé tots tenia algún membre de la família que havia estat a la CNT, o que tenia contactes amb l'anarcosindicalisme. Pocs recorden directament els fets, o afirmen d'haver conegut la seu de la CNT al barri; l'única excepció és en J.G. que ens recorda haver vist el cartel de la seu de la CNT al carrer Tàrrega, i que els seus militants passaven per les cases dient a les famílies quines era la manera per evitar la tuberculosi²⁶. En canvi, de la Cooperativa Obrera s'en conserva un record bastant viu; hem entrevistat una dona que explicava que el seu marit havia estat entre els seus activistes²⁷. De la vaga dels lloguers probablement una altra forma en la qual ha passat al record és la percepció de que al principi hi havia una gran movilitat, tothom es canviava de casa, moltes cases quedaven buides, i es podia triar la desitjada, sense haver de demanar permís ni al Patronat ni a ningú. De fet molts van tenir la possibilitat d'agafar cases de tipus "B", més grans, però van escollir les petites perquè les grans les veien menys acollidores.

²⁴ Entrevista amb F.H.R., 3/11/2009.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Entrevista amb J.G., 4/3/2009.

²⁷ Entrevista amb J.O.S., 3/11/2009

la guerra civil

A l' inici de la guerra, els habitants de les cases barates van ser protagonistes de molts episodis clau. La presa dels quartels de Sant Andreu és reflexada en algunes de les fonts escrites, però cap dels nostres informants ens n'ha fet menció. Des del barri, ón al moment de l'alçament s'havia constituït un comitè revolucionari, va sortir una columna que el 20 de juliol va assaltar els quartels de Sant Andreu; alguns dels habitants de les cases són recordats perquè van endur-se també llençols i mantes, a part de les armes²⁸. A les Cases Barates van ser molts els que van allistar-se a les files de les columnes de milicians, en gran part (dels que tenim constància) a les columnes de García Oliver, Antoni Ortiz i Durruti, en aquest ordre, és a dir de les columnes llibertàries²⁹. De Santa Coloma, segons les fonts escrites, van marxar a la guerra 117 Cenetistes, d'aquests 49,57% voluntaris. Gairebé la totalitat d'ells procedien dels barris nous de la ciutat; en particular de les Cases Barates venien el 27,78% del total de voluntaris³⁰. Una hipotesi suggerida per fonts orals és que des de Santa Coloma per allistar-se a les milícies s'havia d'anar a les Cases Barates³¹. Es tracta d'una informació que haurem de comprovar, entrevistant també a militants i sindicalistes de Santa Coloma. Els nostres entrevistats no tenen una clara consciència de les raons que portaren els seus pares o germans a marxar com a voluntaris³².

Stefano Portelli: Oye, y tu hermano [Juan Sardaña Aledo] se fue voluntario; nada más llegar aquí, casi, se fue voluntario pa' la guerra! Y porque? Conocía a alguien?

C.S.A.: Cosas de jóvenes, la guerra... Se iban de juerga a la guerra!

Stefano Portelli: Sí? Como si fuera de juerga se fue a la guerra?

C.S.A.: Mi padre tenía influencias, .

Stefano Portelli: Pero no es que fuera anarquista, ni que fuera nada...

C.S.A.: No, no, que va! Marcharon... "Bueno, vamos a la guerra!", como aquellos que... vamos a jugar a bola.

Un episodi important, succeït just el primer dia després de l'alçament, va ser el de la mort de Mossén Carles Ballart, sacerdot de l'església de Bon Pastor. Sorpren com difereixen les versions orals i escrites d'aquesta història. Si bè a l'història del barri de Martí Checa se'n parla com a "primera víctima de la repressió revolucionària a Barcelona³³", ja a les memòries de Mossén Joan Cortinas se'n dona una versió menys victimista, al ressaltar els "errors" que aquest pàrroc havia comès ja cap als habitants de les cases barates. Les persones que ens van relatar l'episodi per haver-ho vist en primera persona³⁴ ens en donen una versió en la qual és molt menys clar qui és la víctima. Un capellà que just després de l'alçament decideix disparar amb el fusell contra els habitants del barri, encara que per defensar-se, difícilment pot ser definit "víctima de la repressió revolucionària"³⁵.

²⁸ Ontiveros, Ricardo García (1992) "A l'altra banda del Besòs. Els terrenys segregats de Santa Coloma al 1945". *Puig Castellar* n.3-4, p.68.

²⁹ Gallardo, Juan José "La acción libertaria en el origen de *una ciudad dormitorio*. El cenetismo colomense (1923-1936)". En Oyón, *op.cit.*.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Conversació informal amb A.C..

³² Entrevista amb C.S.A., 14/10/2008.

³³ "Aquests condicionants, junt amb les contínues notícies sobre l'alçament militar del 18 de juliol de 1936, van culminar al Bon Pastor amb l'assassinat del rector de la parròquia, Mossen Carles Ballart i Rosell, el dia 19 de juliol de 1936, coincidint amb el primer dia de la revolta de les masses populars que, imbuïdes d'una força destructiva, fruit de la por, la repressió i l'odi latent, van destruir esglésies, cremar convents i assassinar capellans i monges. Segons diu Mossen Joan Cortines en les seves memòries, l'assassinat del mossén es produï després d'una topada en que el rector va ser el primer a disparar -a l'aire-, des del terrar de casa seva. Després va caure, de dalt a baix, i els revolucionaris van disparar-li fins a matar-lo, fet que el convertí en la primera víctima oficial de la repressió revolucionària a Catalunya." Checa, M., Travé, C., Bon Pastor. *Història d'un barri*, Ajuntament de Barcelona, 2007, p. 65

³⁴ Entrevista amb F.H.R., 21/7/2009, i amb J.G., 4/3/2009.

³⁵ Entrevista amb F.H.R., 21/7/2009.

F.H.R.: Cuando explotó la guerra... parece que lo veo ahora... el cura de allí del barrio, no era Mossén Joan, era otro [Mossén Carles Ballart], yo era pequeña; si hubieras visto, fueron en busca de ellos, pa' matarlo. Y iba saltando por la cúpula de la iglesia, pa' escaparse, y se pudo escapar; pero se fue pa' su casa, y allí no había escapatoria. Y allí lo achicharraron. Lo mataron.

Stefano Portelli: te lo han contado o lo has visto?

F.H.R.: no no, eso lo he vivido. Eso lo he vivido, era pequeña. Y mi hermano ese día estaba... que mi abuela estaba buscandonos a nosotros a todos porque no quería que... había lo que había, no? Porque iban con las... hombre, llevaban las escopetas en la mano y todo, y si sale un tiro no sabes donde puede ir a parar, no? Y mi abuela decía "ay madre mía, donde estaran estos críos, donde estaran!" y mis hermanos habían hecho en el río, habían puesto... iban a cazar pajaricos: y habían puesto, claro, de paja, una barraca: y estaban allí metidos. Le dijeron a mi abuela: "su nieto y su hijo Paco están en el río cazando". Había ido mi abuela con un mantón así corriendo a buscarlos. Por eso te digo que yo sí que lo ví, porque mientras ella se fue, como los críos somos así tan chafarderos, nosotros salimos a verlo. Y vimos como lo mataban.

Stefano Portelli: se ve que él sacó un rifle antes de que lo mataran. Dicen que él antes de que los mataran sacó un rifle. Verdad? Y empezó a disparar

F.H.R.: sí sí sí sí sí. Por la ventana empezó a disparar.

Stefano Portelli: lo que yo no he entendido es si empezó a disparar al aire o a la gente.

F.H.R.: no no, a la gente! que coño, al aire. Lo que pasa es que la gente claro, se escabulló, iba a matar.

Stefano Portelli: iban a matarlo?

F.H.R.: claro que sí!

Stefano Portelli: no decidieron matarlo porque sacó el rifle? Ya lo iban a matar?

F.H.R.: no, pero es que dicen que era malo, eh? Decían que era malo, ellos, no sé si era verdad o mentira. Pero decían que sí. Bueno, las personas mayores cuando hablaban decían "ha estado bien empleado, por borde que ha sido". Las personas mayores lo decían así.

Stefano Portelli: y luego dicen que estuvo el cuerpo allí abajo, mucho tiempo

F.H.R.: mucho tiempo, no se lo llevaba nadie!

Stefano Portelli: no se lo querían llevar, verdad?

F.H.R.: no! Allí estaba, con moscas y gusanos y todo, que le pusieron un saco por encima.

Stefano Portelli: tú te acuerdas, de verlo?

F.H.R.: sí sí.

Stefano Portelli: y esos que le mataron, quién eran? Quienes eran, los que lo mataron?

F.H.R.: los que lo mataron? Pues yo no lo sé, porque escucha, aquello fue un segundo! Aquello... es como estamos así y ves que vamos pa' fuera, los cuatro, y en aquel momento se formó... lo único que se sentía es que decían "a rodear, a rodear!" pero quién se iba a pensar que iban a rodear la iglesia. Pero él se escapó de la iglesia!

Stefano Portelli: y cruzó la calle, porque su casa está en el otro lado

F.H.R.: es que no sé, porque no lo vieron salir! No se sabe por dónde escapó!

Stefano Portelli: porque si yo he entendido bien, su casa estaba por donde el cine [Ambos Mundos]; donde luego hubo el cine: poquito más arriba, verdad?

F.H.R.: claro, claro.

Stefano Portelli: O sea al otro lado de la calle de la iglesia; y que hizo: cruzó la calle? Como...

F.H.R.: es que es lo que te estoy diciendo, no sabemos; sabemos que bajo de la iglesia habían túneles, porque es que los hay. Pero bueno, allí nunca te has podido meter, no sabemos hasta donde llegan. Me entiendes? No sabemos por donde salió. Porque dicen que los túneles llegaban de la iglesia esta de Buen Pastor, a la iglesia de San Andrés. Dicen, eh? Yo no lo he visto.

Mn. Ballart va morir caient del terrat; després "un 'valent' amb deliris de 'venjador' li disparà, acabant de ferir-lo greument, i per si no estava prou malmès, un altre desgraciat li afegí 'el tret de gràcia' per rematar-lo³⁶". De l'anticlericalisme al barri ens parlen Fabre i Huertas Clavería³⁷, però, fins i tot a les memòries de Mossén Joan Cortinas citades per justificar la victimització de Mn. Ballart, s'ens relata que els anarcosindicalistes sabien discernir entre cura i cura: havien salvat la vida de Mossén Pujalt, el rector anterior a

³⁶ *Memòries de Mossén Joan Cortinas. Una vida al servei dels altres.* Mecanografiat per l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet al maig 1992, amb introducció de Mn. Galbany i Vilamata, Rector de Sta. Coloma de Gramenet, p.100.

³⁷ "...el dissenyador del grup de Cases Barates no va preveure que deixar el temple en un cul-de-sac per arribar al qual cal travessar tot el barri on els anticlericals es compten per dotzenes, era un error de pes. Els creients no gosen arribar fins al carrer de Mollerusa per anar a missa. El canvi de rector, el 1934, acaba de complicar les coses. Si Andreu Pujol, el primer, comptava encara amb l'apreci i el respecte general, el nou portarà les coses a situacions límit i el 19 de juliol morirà en intentar saltar el terrat de la casa del carrer de Sant Adrià on vivia". Fabre i Huertas Clavería, *op.cit.*, p.150.

Ballart, i havien decidit no cremar l'església, per utilitzar-la com a menjador popular³⁸.

Sens dubte l'esdeveniment clau que marca el començament de la memòria directa dels entrevistats de primera generació són els bombardeigs. Les bombes van ser llençades per l'aviació feixista italiana sobre el barri el 29 de maig de 1937, i van representar el bombardeig més greu que va patir Santa Coloma, causant 9 morts dels 11 que va sofrir el municipi: 4 dones, 2 homes i 3 nens. De les persones mortes al bombardeig de les cases barates tenim els noms i les edats: Carmen Marco Remigio (47), María García Marco (16), Pilar García Marco (9), María Trilla Botanch (38), Margarita Ventura Trilla (17), Antonio Ventura Trilla (5), Mariano Porres Temiño (25), Eulalia Pérez Miguel (25), Progreso Porres Pérez (3)³⁹. El més vell dels nostres entrevistats tenia llavors 11 anys⁴⁰.

F.H.R.: buf! Todas esas que han hecho ahora bloques de pisos, todas las que han hecho ahora en frente del... de la tienda del Fernando, bueno, que siempre le diremos, el Rocamora; todas esas cayeron todas. Mira: poniéndose las zapatillas, se sentían las sirenas “wuuu!” en cuanto sentías eso tenías que salir corriendo; pues te mataban. Pues entonces en esas casas se quedaron poniéndose las zapatillas, otra vestida, allí muerta. La casa hundida. Y las casas nuestras? Sin cristales, sin ventanas, sin na! Lo tiraba todo la metralla. La misma explosión que hacía, pues se lo llevaba... lo rompía. Rompía. Yo esta hermanica mía que se ha muerto, yo a veces decía “Carmen, no sé como vives hija mía. Porque con los porrazos que yo te llegué a tirar...” no porque la quería tirar; sino porque salía de mi casa con ella que la sacaba de la cunica, y claro, como lo veía encima y la tiraba allí al suelo y yo me subía encima de ella para que no la mataran a ella. Entiendes? Pos claro, le salieron males por todos sitios. De los mismos sustos que llevabamos. Lo pasemos muy mal. Pero fue una guerra. Y luego fue una postguerra.

Segons algunes fonts els bombardeigs, “amb molt mala punteria⁴¹”, anaven a la cerca de la fàbrica Sàncis, col·lectivitzada, i que en aquell moment fabricava armaments, tot i que les úniques fàbriques que hi havia llavors a Santa Coloma es trobaven al voltant de les cases barates. També hi va haver, a la resta del municipi, bombardeigs indiscriminats, que no apuntaven a res en concret⁴². Probablement hi va haver bombardeigs que tenien expressament l'objectiu d'aterroritzar a la població civil⁴³. La germana d'una dels entrevistats, mare d'una altra, treballava a aquesta fàbrica, i recorda caure les bombes⁴⁴.

C.G.G.: A ver... La verdad sea dicha. Claro. Era tan chiquitilla aún, y aún como me acuerdo y una imagen... Mi madre estaba trabajando en esto, en el polvorín, mi madre era la que hacía... en la fabrica que hacían las balas, y mi madre estaba amariiiiilla, amariilla, amarilla de tanto... de la polvora! Y mi hermano Juan, que mamaba, eh, le daba el pecho mi madre y Juanico estaba amarillo también de lo mismo. Mi madre allí estaba, era en la barriada Estadella donde estaba; mi madre hacía allí las balas... Hacían todo allí, todo. Y los aviones, los que venían, eran en busca de la fabrica esa.

Stefano Portelli: Por eso bombardeaban, no?

C.G.G.: Y no consiguieron encontrarla, eh? Cayeron cerquita, habían otras casas... de donde estaba la fabrica, y derrumbaron cuatro, cinco; pero cerquiiiita de ella: pero la fábrica no consiguieron.

³⁸ “Luego fue MN. ANDREU PUJALT, que moltes vegades passava fam perquè donava als pobres allò de què disposava, fins al punt que arribaren a posar-lo al carrer del seu habitatge, fent-li desnonament, per no poder pagar el lloguer de 20 miserables pessetes. Era tan amado en el barrio que en produir-se la revolució del 36 [...] l'agafaren dues vegades, però en trucar a la barriada, els del Comité exigiren que ni li toquessin un fil de roba perquè sempre els havia estimat tant. Murió de muerte natural el 18 marzo de 1938, después de haber abandonado el barrio decepcionado porque el sacerdote que lo sustituyó, Mn. BALLART (el que fue luego asesinado), tiró todos los muebles viejos que él había recogido para los pobres”. *Memòries de Mossén Joan Cortinas*, op.cit., p.77.

³⁹ Montserrat Carreras García, Helena Ruíz Tossas (1985) *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet*. Les fonts consultades per obtenir aquestes dades són: Expedient Registre Civil núm 888.294; Registre: Tomo 30, folis 102 a 110, actes n.101 a 109. Setmanari *Via Libre* del 5/6/1937 que dona la notícia d'aquest bombardeig, però informant només de cinc morts. *Treball* del 14/3/1937.

⁴⁰ Entrevista amb Francisca Hernández Roca, 21/7/2009.

⁴¹ Fabre i Huertas Claveria, op.cit. p.152.

⁴² Montserrat Carreras García, Helena Ruíz Tossas, op.cit..

⁴³ Vilarroya, J. (1981) *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p.135.

⁴⁴ Entrevista amb C.G.G., 6/6/2009.

Els refugis tardaren en construir-se, ja que el terreny no era adequat per a les excavacions. Va ser gràcies a una movilització de dones del barri, que van anar a l'Ajuntament de Santa Coloma a demanar-ho, que es van fer uns forats al costat del riu Besòs per als habitants de les cases barates⁴⁵. Dels refugis, tothom en té un record molt clar, tant dels que estaven al costat del riu com dels que hi havia davant del carrer 1, avui Mollerussa. L'Hospital de l'Esperit Sant, també en mans dels Cenetistes, que el rebatejaren *Sanatori Màxim Gorki*⁴⁶, va ser utilitzat com a recer pels damnificats de les cases barates, segons el que ens han relatat els entrevistats⁴⁷.

S.F.D.: Al mismo río. Así pegado a la pared que era tierra roja, ves aquello? Que todo eso es rojo, tierra roja.

Stefano Portelli: Toda la tierra del hospital, sí...

S.F.D.: Y allí hacíamos los refugios, y cuando venían los aviones bombardeando, yo tenía ya cerca de los cuatro años, nos llevaba mi madre, porque mi padre estaba en el frente, nos llevaba allí y nos metíamos allí, cuando bombardeaban; allí cayó una bomba, por encima de las casas, al lado del... de el que tiene el bar, allí otra...

F.H.R.: no no, íbamos no, la persona que no tenía... que le daba miedo estar en las casas porque tenía miedo de que les mataran, porque nos lo tiraba todo la metralla, porque claro: es que la metralla estaba encima; nosotros estábamos abajo; cuando tiraban... estaban en el Carmelo, eh? Y ellos; y claro, y disparaban, a los que entraban. Y nosotros estábamos en medio. Como iban buscando el material de guerra, que era la Lizalde, pues estábamos en un fuego nosotros. Y entonces claro, ya decidieron de hacer esos refugios, pa' que nos quedáramos allí; pero nosotros na' más que íbamos a dormir. Pero de día no, nosotros de día estábamos en la casa. Nosotros na' más íbamos a dormir. Pero mira, estando durmiendo bajó la ría', y suerte de los milicianos que nos salvaron, sino nos vamos a la playa. Allí nos ahogamos to's. Allí se quedaron las mantas, se quedó lo mejor que tenía mi madre. Se quedó allí, en el río. Y suerte de ellos! Ya te digo; entonces fue cuando arriba nos hicieron con los milicianos, nos hicieron allí otro refugio, y entonces estábamos allí de día y de noche. Porque allí ya bajábamos pocos al Buen Pastor. Bueno, a las Casas Baratas, ya bajábamos poco. Bajábamos sí, mi madre bajaba cada día a dar una vuelta y eso, pero los críos estábamos más arriba. Con la metralla! Pues si a lo mejor íbas caminando, nene, e íbamos tres o cuatro; y donde está ese bar que tú dices, allí había unas escalericas que donde estaba el campo futbol. Todo aquello era el campo futbol. Y bajabas, y a lo mejor la metralla, claro, no te querían tirar a tí; pero entraban como decían los Alcázares, de los Alcázares una nube de aviones, disparando, pos tiraban y tu que estabas allí pues recibías. Y entonces hicieron un refugio muy majo, en las cocheras, digamos donde están los bloques de piso que hay en la plaza, hasta llegar al río...

C.G.G.: Yo de la guerra me acuerdo que tendría dos años, dos años y medio, y me acuerdo que teníamos allí en el barrio, en el Buen Pastor, cuatro o cinco refugios, estaban muy bien preparados y todo, [...] Estaba el armario arriba, y abajo te podías esconder, como los niños hacíamos, y mi madre cuando empezaba la sirena de Can Sala que avisaba que venían los bombardeos, pues mi madre me ponía a mi y a mi hermano Juan en el hueco del armario con un colchón [inc. 0:24:05], y mi Juanito tenía dos años... na', poquito, meses! Y yo lo dejaba allí con el colchón, y yo lo que quería era ver los aviones, que me echaran los focos en la cara! Y me gustaba!

Almenys tres bombes van caure sobre les cases barates: una al carrer Bellmunt, ón vam entrevistar a dues persones, que vivien als dos extrems del conjunt de cases que van quedar destruïdes⁴⁸; les altres dues entre els carrers Ardèvol, Alfarras i Basella, just al grup de cases que va ser enderrocat al 2007. En ocasió d'aquests últims enderroc, una entrevistada recorda haver vist per primera vegada els fonaments de les cases barates⁴⁹.

C.G.G.: Las podrían haber reformado un poquito por dentro, porque esas casas tienen unos fundamentos, que allí podrían haber subido dos o tres pisos! Sin tener que tirarlas de abajo!

Stefano Portelli: Fundamentos tienen las casas?

⁴⁵ Ontiveros, *op.cit.*.

⁴⁶ Felip Cid, Núria Gorina, J.Sánchez Aldeguer (1993) *L'hospital de l'Esperit Sant. Un exemple de l'evolució assistencial a Catalunya*. Santa Coloma de Gramanet: Fundació Hospital de l'Esperit Sant, p. 129-135

⁴⁷ Entrevista amb S.F.D., 14/10/2009. Entrevista amb Francisca Hernández Roca, 21/7/2009.

⁴⁸ Entrevista amb J.G., 4/3/2009 i amb Josefa Oliveras Sans, 3/11/2009.

⁴⁹ Entrevista amb C.G.G., 6/6/2009.

C.G.G.: Buenooo! Más que toda esta casa, pero mucho más, porque... yo lo digo porque cuando tiraron en el bombarde, tiraron tres o cuatro casas, y estaban unos fundamentos... Madre mía, como es posible que para estas casitas hubieran los fundamentos que habían hecho.

L'entrada dels Nationals és un record ben viu per a molts dels entrevistats, tot i que pocs saben reconstruir la dinàmica dels fets. La sensació que ens trasmeten és la d'haver estat envoltats, i d'haver d'escapar-se perquè d'altra manera els haguessin matat a tots. Aquí es nota una discordància entre les fonts escrites, que difícilment restitueixen aquesta imatge de fugida massiva dels habitants de les cases, tal com recorden els entrevistats. Als camions que marxaven cap a França, tothom hi pujava, els nens mateixos a vegades eren agafats sense ni tan sols preguntar als pares⁵⁰.

F.H.R.: Pos claro, cuando explotó la guerra, pos claro: eramos inmigrantes pa' ellos. Y vinieron en busca de eso. Y entonces los profesores y to' eso se marcharon, con los camiones. Y a nosotros también nos subieron. Tuvimos la suerte que mi abuela se lo dijeron, vino corriendo y nos sacó. Si no yo no me hubiera quedado aquí ni mi hermano. Y la otra no esa porque era más pequeña, pero nosotros dos nos hubieramos emigrado pa' Francia, o yo qué sé... sabe...

Stefano Portelli: se iban los camiones pa' Francia?

F.H.R.: pa' to's sitios! Se iban.

Stefano Portelli: se escapaba la gente?

F.H.R.: no no, no es que se escapaban, como decían que nos iban a matar, pues los mismos del colegio, los directores y las maestras y todos, ya venían los camiones esos, y nos... se metían se iban! No me entiendes? Emigrados! Claro, porque te decían que te iban a matar, que Franco nos iba a matar!

Els que quedaren al barri, en general, no saben ón estaven els seus familiars. Les notícies no arribaven, i quan arribaven eren sovint desmentides pels fets. En particular, hi ha un bon nombre d'homes que van marxar a França a l'entrada dels nacionals, i que no van tornar mai més, ni tampoc els seus familiars van saber res més d'ells⁵¹. La falta absoluta d'informació sobre els que havien mort a la guerra, els que havien estat afusellats, els que havien marxat, és impressionant: els mateixos informants ho expliquen com un fet assumit, perquè fou generalitzat, però des de l'exterior ens sembla un esdeveniment traumàtic que no toca només les famílies d'alguns rebels particularment actius, sinò la comunitat en el seu conjunt; raò per la qual veiem el barri sencer com a comunitat represaliada. La percepció és d'una injustícia absoluta, ja que els habitants de les cases han vist castigar a joves que ningú veia com a "politzats", en el sentit de que no perteneixien a cap partit o sindicat, i que tampoc tenien ideals particularment revolucionaris; sinò que s'havien trobat ja per neixement, o condició social, formant part d'un bàndol al qual ningú treu legitimitat, però que tampoc és veu com a una opció conscient, sinò com la normalitat⁵².

Stefano Portelli: pero ellos tenían alguna... no sé, políticamente estaban de algun lado...

F.H.R.: no no, ellos eran personas como tú ahora me estas preguntando a mí y yo te estoy diciendo lo que siento: y eran así! Si ellos sentían que aquello no estaba bien, porque no estaba bien lo que estaban haciendo: y entonces ya eras político.

R.F.M.: Sí, cuando tomaron Barcelona lo pillaron. El estaba por ahí, por... De Mora de Ebro vino hacia acá... bueno, hacia acá... vino él andando con su cuñado, después de haberse escapado de Mora de Ebro, y dijeron que el puesto de control estaría aquí en el Tibidabo, todo esto del Tibidabo, y se quedaron allí. Tenía fotos vestido de republicano, con el fusil así y todo, y lo pillaron y vinieron a casa también y... Cosas. La fotito la tenía en un marco y nada, lo cogieron. Igual como cogieron a otro señor que... le dijeron que lo iban a fusilar al día siguiente, y le cambió el pelo, de moreno se puso blanco blanco, blanco. El padre de la Ani, también... La conoces a la Ani?

Ulrike Viccaro: No.

R.F.M.: También. Hicieron muchas puterías.

⁵⁰ Entrevista amb F.H.R., 21/7/2009.

⁵¹ Entrevista amb J.G., 4/3/2009.

⁵² Entrevistes amb: F.H.R., 21/7/2009; R.F.M., 27/7/2009; M.E.G., 21/7/2009; J.F.C., 21/7/2009; C.G.G., 6/6/2009.

Ulrike Viccaro: Y por ejemplo, te contaba algo de la guerra tu padre?

R.F.M.: Mi padre? No, nunca. Solo: este bulto que tengo aquí... Es lo único que me decía. Es un tiro que me han pegado en la guerra, eh? Y cada vez que le llevaba al medico, le decía: iga, este bulto... Esto es de un tiro que me dieron los nacionalistas, los... Siempre decía lo mismo.

Ulrike Viccaro: Pero que no te contó nada.

R.F.M.: No, nunca. Lo único que me ha contado es que un hermano suyo [ha] desaparecido. En la guerra. No saben si vivió, si... También por Mora de Ebro, no saben si vivió o si lo destrozó un tanque, ay, una explosión, no lo saben. Esto sí, pero de explicarme la guerra no.

M.E.G.: Mi padre se fue a la guerra, no? Fue de... no sé. Sé que estuvo en Francia, en un campo de concentración. Y allí, como teníamos familia, la tía Dolores y primas de mi madre, entonces, bueno, pues allí estaba algo mejor porque le podían traer cosas, algún paquete de comida, y alguna cosa de estas. [...]

M.E.G.: Me parece que se enganchó una cosa con otra. La cosa de la guerra con la marcha del biberón que le decían, no sé, que me parece que se le decía así porque se iban muy jovencitos. [...]

M.E.G.: Sí sí! Mi padre sí, oh, i tant! Y se reía, se hacía la hazaña de que había cruzado el Ebro. Yo era pequeña, no me acuerdo, pero sí, lo ha dicho hasta hacía poco, antes de morirse...

F.H.R.: mi tío se llamaba Agustín, otro se llamaba Pepe, y otro se llamaba Basilio. Los tres hermanos se juntaron en la guerra: que uno se... [riu] cuando estaba luchando con los de Francia, pues hubo una (?) muy grande; se mataron allí en los centros que hacían, en los campos de batalla; uy! Mataron a muchos, se mataron unos y otros. Y llevaron la ropa a mi abuela, diciendo que su hijo lo habían matado. Y sabes porque se salvó? Porque él quedó un poco herido, pero él se hizo el muerto. Y le quitó, la ropa, a uno de los franceses, y dejó la suya allí. Entonces por eso dijeron que su hijo había muerto en la guerra: entonces su hijo estaba vivo. Pero no podía venir aquí! Me entiendes? Estaba... por ese mundo de Dios, por allí luchando. Y cuando pudo venirse, parece que lo estoy viendo ahora, picó a la puerta... mi abuela pobre tenía un (?) que le (?) en los ojos, decía “madre mía todavía me quedan dos, pero uno ya me lo han matado”. Y pican a la puerta y dice “madre abrame la puerta” dice mi abuela “parece la voz de mi hijo Basilio! Pero si mi hijo está muerto, no puede ser” otra vez: “madre por favor!” no chillaba “ábreme la puerta que soy tu hijo!”

J.F.C.: Eso. Después es cuando se tuvo que marchar. Pero no porque hiciera nada... Creo que no hiciera nada malo, es que... yo que sé, al ser yo más pequeña, no me puedo acordar yo de... pero que tampoco te explicaban nada, tampoco es como ahora que te dicen: pues mira esto, lo otro, pues mira... Tu padre esto, y escucha, fue un gamberro o... nada! Nada!

C.G.G.: De la calle 18 [carrer Biosca], yo en si... como era pequeñita, yo que iba a saber? No los conocía. Los veía por el barrio, pero de la calle 18 que yo sepa mataron a dos, lo sé porque mi madre y mi madre lo decían, pobrecico! Mira, hoy han matado al hijo de fulana, han matado al hijo de... Y eran de allí, del barrio! Todos los que mataron eran del barrio, pero que yo me acuerde...

La falta gairebé total d'informació d'arxiu sobre els morts al front, així com sobre els fusilats i exiliats, ens posa en la necessitat de sistematitzar la informació que tenim de les fonts orals com a gairebé única possibilitat per reconstruir la magnitud de la tragèdia. Els únics censats de Santa Coloma dels quals se sap per cert que van morir al front, són 47 víctimes, de les quals 3 al 1937, 38 al 1938 i 8 al 1939. Dels afusellats, oficialment se'n compten, de tota Santa Coloma, 14 persones⁵³. Dels expedients personals de la Càrcel Modelo de Barcelona, resulta que al 1939 hi havia 84 colomenses encarcerats, dels quals 15 amb pena de mort. 12 en total eren els presos dels quals consta que fossin de les cases barates, d'aquests només un és segurament del segon grup, Giménez Palacios, Pelayo, curtidor de 28 anys del carrer 3 n.26⁵⁴. Dels exiliats, hem trobat menció només d'11 persones des de tota Santa Coloma⁵⁵.

Ara, només de les 17 entrevistes que hem realitzat en aquests primers mesos

⁵³ Santiago Diego Clavero (55 anys), Joan Campos Niñarro (44 anys), Pascual Miralles Soler (50 anys), Joan Pablo José (48); Celestí Boada Salvador (36, havia sigut alcalde, afiliat a E.R.C.); Josep Muro Arias (48); Joan Pla Aulet (45, encarregat de les patrulles de control del tercer grup de Cases Barates); Albert Riquelme Almapicha o Almarcha (41, també de les mateixes patrulles); Manuel Company Pueyo (22); Esteve Barrot Brell (42); Pere Alfara Sacasa (37); Hilari Martínez Llavera (46); Pere Blasco Pascual (28). Montserrat Carreras García, Helena Ruíz Tossas, *op.cit.*

⁵⁴ Gallardo Romero, J.J. “La represión franquista en Sta. Coloma: colomenses en la cárcel Modelo de Barcelona (1939)” en *Agora* n.2, febrer 1997, pp.63-66.

⁵⁵ Montserrat Carreras García, Helena Ruíz Tossas, *op.cit.*, p. 140.

d'investigació, hem identificat ja, només entre la població de les cases barates, a 13 persones que van anar al front, de les quals tres sabem que van morir, dos van estar preses a camps de concentració (a Tarragona); tres persones van ser afusellades a l'entrada dels nacionals, una altra va ser presa durant la guerra; de quatre persones sabem que van ser exiliades. Aquesta facilitat per trobar noms i cognoms ens fa pensar que si la investigació té la possibilitat de continuar, podrem tenir una idea una mica més propera a la realitat de quin va ser el nombre de persones mortes al front o represaliades en acabar-se la guerra⁵⁶.

L'exili té una presència constant a les entrevistes. Sigui en forma d'una possibilitat de marxar, que la família no accepta (és el cas de la família de José Rodríguez Jiménez, que va rebre la visita de la *Pasionaria* que proposava a la família marxar amb ella a França⁵⁷), o en forma de l'abandó per part d'un familiar que tornarà a apareixer al cap d'anys, o no tornarà a reapareixer mai més; la sensació és que, malgrat que el nombre de persones resulta ínfim, al barri havia marxat una gran quantitat de gent. De fet, al preguntar si hi havia hagut represàlies, un entrevistat ens va respondre que no, perquè tothom ja havia marxat a l'exili, cosa que ens confirma l'hipòtesi d'un exili de masses.

Sobre aquest tema tenim la intenció de treballar d'una forma més sistemàtica. Gràcies a la mediació de la historiadora **Federica Luzi**, que és troba actualment entre Toulouse i Paris realitzant un treball de doctorat sobre les xarxes d'exiliats republicans a França, pensem en la possibilitat de profunditzar sobre el tema de l'exili mitjançant li estudi dels barris de Cases Barates. Ella ens ha facilitat el contacte amb algunes associacions d'exiliats a França: FFREE (*Fills et filles des réfugiés espagnols et de l'exil*); MER (*Mémoire de l'exil républicain*); CERE (*Chemins de l'exil des républicains espagnols dans l'Aude*); IRIS (*Itinéraires, recherches, initiatives du sud*), i no descartem que quan tinguem un nombre consistent d'informacions concretes sobre els exilis, especialment des del barri de Bon Pastor, podrem utilitzar la relació amb aquestes associacions (i amb la naixent xarxa d'experts de l'exili espanyol a França) per a la recerca sobre les històries concretes dels que van creuar la frontera l'any 1939. Sens dubte un pas important en aquest sentit serà també la presa de contacte amb el Museu de l'exili de la Jonquera.

la postguerra

La postguerra és una època en la que el record és associat a l'horror, a la injustícia, al dolor, a la fam. La violència absolutament imprevisible de qualsevol persona que va obtenir del nou govern un mínim d'autoritat, s'utilitzava de forma arbitrària i amb total impunitat per part de veritables criminals que van saber aprofitar-se de la situació; la por absoluta a parlar, la llei del silenci, l'escola feixista, els afusellaments quotidians dels quals es podien sentir els trets des del Camp de la Bota; sobretot, la gana, presència terrorífica a tots els nivells socials. El quadre complert és el d'una situació traumàtica, que els entrevistats intenten transmetre'ns amb força dificultat⁵⁸.

⁵⁶ Milicians: Agustín, Pepe, Basilio y Julián Roca Saura (aquest últim va estar a la “quinta del biberón”). Pere Capdevila Rovira (amb la Columna Durruti). Francisco Pérez. Francisco Esteve Vicent (camp de concentració a Tarragona). Salvador Fortes Rodríguez (camp de concentració a Tarragona). Ginesa García Paredes (amb la *Pasionaria*); Juan Sardaña Aledo (mort al front); José María Adell Fontanet (encarcelat); Emilio García (mort al front); Luís Candel Martínez (mort al front d'Aragón). Els afusellats són: Antonio Selva Ferríz; Juan (no sabem el cognom, vivia al carrer Albí); d'un altre (cunyat de María Cánovas) ens falten les dades anagràfiques però les podrem obtindre fàcilment). Els exiliats: Enrique Joya (en el Montnegre); Manuel Joya, i la seva dona Ana (en Marsella); Juan Galindo (a França); de dos persones més tenim identificats els domicilis però encara no tenim els noms i cognoms.

⁵⁷ Entrevista amb C.G.G. i J.R.G., 6/6/2009.

⁵⁸ Entrevista amb D.B.C., 23/4/2009. La entrevistada estava en aquell moment a Múrcia, i és allí que es situa aquest relat. Ella va arribar a Bon Pastor només al 1946.

D.B.C.: bueno, ya fue en el 39. Y antes del 39. Y pasamos mucha hambre. Y cuando el hambre entra por la puerta, la virtud de las personas sale por la ventana. Porque me cogió con 5 años. Y a mi hermana con 13, no tenía los 14. Pero si hubiera sido a lo mejor con 18 o 19, por un trozo de pan o traer el pan a tu casa, te hubieran manchado en lo que hubiera sido. Sabes? [...] y la miseria trae miseria. Derrumbaron las casas los bombardeos, había quién se bebía hasta los mismo orines, por no tener agua en las carreteras, que tenían sed y sus mismos orines se los bebían. [...] yo he visto coger de la calle cáscaras de naranjas, y comerse lo blanquico de dentro, to' los niños delgaicos. Y yo le decía a mi madre, que yo también estaba así, que también me he criado muy delgada: le decía a mi madre "mama, dame una olla, que están – eran los nacionales – que están parando allí en una era" una era es donde se trilla el... la cebada y el trigo y eso. Y yo era muy pecosa, tenía muchas pecas; ojos azules, así de delgadica, con dos trenzas, un flequillo, y me iba a buscar el rancho, a las colas, y a comer a auxilio social. Y traía el rancho pa' que comiera mi hermano que era pequeño, mi madre y mi hermana que con 14 años ya le daba vergüenza. Y yo he sido vieja. Me iba antes de irme al colegio, cuando acabó la guerra, me iba al colegio y antes me levantaba temprano porque mi madre no tenía para comprar carbón, pa'l fuego, me iba a un monte, que le decían la loma del tío Cervantes, me iba a coger leña, con un saco, pa' que mi madre... y después me iba al colegio. Ibamos a un sitio de unos señores, que tenían un coche de línea, y la criada, que nos conocía, nos daba las cascarras de las patatas! Y partíamos las cáscaras, las lavábamos, y con un poco de harina, y el aceite – no había nadie gordo, todo el mundo estaba así – medía dos cucharaditas de aceite, con los rabos de las cebollas y eso, y hacía una farineta, que se le dice, y las cascarras de las patatas que las hervíamos, hervidas; pero ya ves tú! que se transparentaban, porque... y las hervíamos y se las poníamos a las farinetas y que buena que estaban, hacía con el plato así! [gest de llevar el plat]

J.L.: Sí, de carbón. Aquí estaba la fregadera, aquí estaba la cocina de carbón, de esta de aros, que eran tres aros, aquí había un mueblecito así, pequeñito, y por aquí una cosa así de madera, y aquí había un armario... aquí en la esquina. Yo me acuerdo que aquí el armario, y aquí, en esta tabla, me asentaba, y mi madre allí haciendo la comida. Pero vamos, la comida... Eramos una familia de pobres. Farinetas! Sabes que son las farinetas? Las farinetas son una especie de... nada... harina de maíz con un chorro de aceite, sal, y un poco de tomate, pimienta y ya está. Nada más, esto era. Y mi padre, como era el señor de la casa, como se dice, porque él trabajaba, entonces mi padre comía lo mismo, pero con más aceite [...] En vez de farinetas, mi padre como era él que trabajaba y todo, claro, mi madre le daba lo mejor. Y ella, y él comía migas, pero las migas tenían un poco más de aceite y una sardina de esas de la costa, que las llaman de la costa.

La postguerra s'associa amb els relats de les farinetes, de les pells de patates bullides fins a fer-se transparents, i de les violències arbitràries que rebia tothom, una constant en aquest nou ordre de la societat que tenia l'objectiu d'inculcar als ciutadans una sola idea: "que implicar-se en política, és a dir, exercir els drets polítics que té qualsevol ciutadà, podia ser perillós⁵⁹".

R.F.: [...] Yo soy apolítico, ya te lo digo. Hay mucha gente que lo entiende de otra forma, yo no! Yo soy apolítico, pero veía cosas que... Que la juventud no se podía distraer, que la juventud no se podía dar un beso por la calle, que... Joder, que pasa aquí? Y como te quejaras tú, te daban un palo, un castañazo que te jodían vivo. A un vecino mío, que vivía en la calle Albet, murió de la paliza que les dió los franquistas, cada vez que venía Franco lo cogían, púm! A la cárcel. Trabajaba en la Maquinista.

Ulrike Viccaro: Por qué?

R.F.: Por qué? Porque era comunista, y armaba mucho follón en la Maquinista, murió... reventado... murió tarde, pero murió reventado de los palos que le habían dado. Al abuelo de mi mujer le reventaron los riñones.

Ulrike Viccaro: Al abuelo de tu mujer?

R.F.: Sí. Y a la abuela... porque no le pillaron, porque era de la juventud de... de estas juventudes que habían, no me acuerdo ahora. Me parece que eran libertarias, juventudes libertarias. Y era una jefa.

Ulrike Viccaro: Sí, eh?

R.F.: Ella? Era una jefa.

F.H.R.: yo eso ya no te lo sé decir porque yo esto no lo he tocado pero sí que lo he sentido decir que habían partidos. Bueno: ahora mismo ellos eran del barrio. Se iban a jugar una partida, y estaban esos políticos allí, como estamos diciendo, que era verdad que había... bueno, pues ellos se ponían a jugar la partida con ellos, no? Eran del barrio! Estaban en el bar! Pues si entraba la policía, y mis tíos los vieran que estaban con ellos, se los llevaban. Porque decían que estaba con políticos!

F.H.R.: allí vivía este hombre. Se llamaba Juan.

Stefano Portelli: y qué te acuerdas de él?

F.H.R.: ese hombre era buenísimo. Lo que pasa es que le tenían manía como a mis tíos decían que era

⁵⁹ Miñarro i Morandi, *op.cit.*, p. 22.

político. Cuando se les antojaba a ellos pues venían y le pegaban una paliza. Por eso decían muchos que Franco era muy malo. Entiendes, no? No es que era Franco, eran los alguaciles esos que había y todo eso que eran malo. Se iban... na' más que haciendo daño. Al que le tenían un poco de eso, a aquel lo estomacaban.

C.G.G.: Mi Juana... De politica? Ay, yo no lo sé. Pero mi padre a Franco no lo quiso nunca, porque pobrecico siempre mandaban los militares a la policia pa' que lo detuvieran. Y es porque había un señor en San Andrés que era... vendía carbón, tenía una carbonería, y estaba loco por la yaya, porque la yaya era muy guapa; y el tío pensó: ahora, con la guerra, a este tío lo cogen y lo matan, y yo me quedo con la Isabel. Aunque hubiera quedado con sus hijos y todo...

Stefano Portelli: Quien era ese... [...]

C.G.G.: El carbonero, era de San Andrés, un hombre que tenía una carbonería.

Stefano Portelli: Franquista.

C.G.G.: Sí. Seguro. Claro! Y lo que le pasaba con mi tía Ginesa, que venía... a mi tía venían los militares a buscarla, y la policia; y ella siempre se escapaba, pasaba tres o cuatro días por allí fuera, con su marido y con su hijo, porque ella era politica de verdad, contra Franco!

És una època també d'abusos per part de les autoritats ciutadanes a nivell més alt. Els enderrocats que s'havien d'executar al Districte Cinqué van necessitar que es reallotjessin algunes famílies del centre de Barcelona, i per aquest fi van construir-se, a 1946, uns habitatges al carrer Mollerussa (llavors es deia "calle 1") encara més petits que les cases barates⁶⁰. D'aquests habitatges Mossén Joan Cortinas diu que eren "barraques municipals⁶¹":

Al meu entendre totalment indignes per a una família: Part de totxana, l'interior sense enguixar, ni arrebossar... en les habitacions ni s'hi podia posar un llit de matrimoni; el terra de portland, però tan prim que ben aviat es va trencar; per guisar, un fogonet de carbó o llenya, del qual no sortia el fum per la xemeneia ridícula, ni que el guessin URBANS DE GALA. Aquelles construccions varen ésser obra de gent de mal estil. De la seva construcció se'n van aprofitar alguns que sempre n'hi ha, que no coneixien la vergonya i que varen guanyar-se 120 mil duros nets... millor dit brut, perquè eren fruit d'una apropiació indeguda. Com que ni es varen fer fonaments, ni es va tenir de comprar terreny, perquè era propietat del Patronat de l'habitatge, foren valorades per arquitectes, mestres d'obres i paletes en cinc mil ptes. i l'Ajuntament de Barcelona en va pagar 12.500 per cada una.

La figura de Mossén Joan Cortinas, pàrroc de la barriada des del 1 de gener de 1939, "capellà postconciliar abans del Concili⁶²", adquireix a partir de la època de la dictadura una preponderància gairebé total al barri de les cases barates de Bon Pastor, que mentrestant havia passat a formar part del terreny municipal de Barcelona⁶³. Va ser ell que va canviar el nom de la barriada, marcat per la mala fama associada al nom de cases barates. S'hauria de preguntar-se si aquesta mala fama tenia a veure, en aquell moment, més amb la presència de *lumpen* i malfactors, o amb la herència contestatària i anarcosindicalista que la barriada es portava a sobre des de l'època republicana; la interpretació més probable es que les autoritats feixistes expressament barrejaven els dos nivells de dissidència, amagant una realitat de resistència "espontànea" al feixisme que

⁶⁰ "... a albergar a las familias que ocupan los edificios que el Ayuntamiento ha de derribar para la apertura de nuevas vías en el distrito quinto de nuestra ciudad, derribos que serán llevados a efecto en el plazo brevísimo y siguiendo el mismo ritmo que las nuevas construcciones, a fin de que no queden sin amparo las familias cuyas habitaciones deben ser derribadas". La Vanguardia, 1/9/1946, "Hacia la solución del problema de la vivienda".

⁶¹ Cortinas, *op.cit.*, p.81. Majúscules a l'original.

⁶² La definició és de Fabre i Huertas Claveria, *op.cit.*, p.153.

⁶³ Sobre la "segregació" de tot el marge del riu Besòs, demanda de l'Ajuntament de Santa Coloma ja des de l'època republicana, hi ha força documentació als arxius de Santa Coloma. Destaca la *Recopilació de material documental* realitzada a l'octubre 1993, amb el títol *Annexió a Barcelona del terme municipal de Santa Coloma de Gramenet situat al marge dret del riu Besòs, a partir de documents obrants a l'Arxiu Municipal*, pel Cap del Departament d'Arxiu, Lluís Rey i Riocabo, i dirigit a l'alcaldesa Manuela de Madre i Ortega, que amb un escrit del 17/9/1993 va demanar informacions sobre el tema. Arxiu Administratiu Municipal de Santa Coloma de Gramenet. Els documents sobre que va basar-se són essencialment la caixa *Información técnico-urbanística de Santa Coloma año 1953, caja sin clasificar* i la caixa *Annexió a Barcelona del Marge Dret del Riu Besòs. Memoria. Caja CCO612*.

tenia el barri des de la seva fundació. És a partir de la època de la dictadura, que el discurs sobre la identitat *lumpen*, marginal, i “maleante” del barri de Cases Barates es fa especialment fort i gairebé insostenible pels seus habitants⁶⁴.

Consta de de unos 23.000 vecinos el que cuenta este Municipio y no disponiendo este Ayuntamiento de personal competente para poder llevar a cabo una depuración fiel y exacta de todo este vecindario, ruego a V.S. se sirva designar un número de Agentes de Investigación Y Vigilancia con carácter fijo en esta localidad para el referido cometido, más cuando en este término se hallan enclavados dos grupos de Casas baratas de carácter eminentemente peligrosas que por la variante población mávil de que es objeto motiva la infiltración de gente maleante y poco escrupulosa. Este Ayuntamiento, para colaborar a su gestión facilitará local apropiado, material y vivienda para los funcionarios. Por Dios, por España y por su revolución Nacional Sindicalista.

Mossén Cortinas, del qual tots els entrevistats reconeixen que ha exercit una activitat sumament positiva pel barri, tant en termes d'ajuts concrets a les famílies (inclòs a algunes de les famílies represaliades) com en termes de recolzament al barri davant de les institucions ciutadanes de Barcelona, utilitzava sovint la expressió “ovejas descarriadas” per referir-se als elements més conflictius del barri. És curiós que la paràbola del Bon Pastor⁶⁵ sigui precisament la que havia donat nom a la parròquia; Mossén Joan sembla encarnar en sí mateix aquesta imatge del pastor capaç de dirigir el ramat d'ovelles que els anteriors pastors havien perdut. Es tracta d'una hipòtesi d'*imitatio christi* de la qual no es fa menció ni a les memòries de Mn. Joan ni als llibres sobre el tema, però la freqüència amb la qual els entrevistats citen l'ús d'aquesta metàfora pels feligreses, ens porta a formular-la, almenys en termes de pregunta. En tot cas, la decisió de canviar nom al barri va ser seva, i els entrevistats ens la expliquen a vegades en termes menys democràtics del que hauria volgut el Mossén.

S.F.D.: Sí sí, pa' aquí mismo paran a Santa Coloma. Vino el cura Mossén Cortina con un borrego colgado aquí en la espalda, y empezó “Buen Pastor, Buen Pastor...”, y como entonces mandaban los curas y ellos, se quedó con Buen Pastor.

A les entrevistes surten facetes de Mn.Joan que no ens imaginaven. Una entrevista ens sembla especialment significativa, perquè ens relata dos episodis que ens fan reflexionar, una a nivell de relació amb les noies, del qual no podrem saber mai si és cert o no, i l'altre, més polític, sobre la construcció del col·legi per la qual va obtenir el renom de *Pare Botella*⁶⁶.

⁶⁴ AHSCG, Caja Oficios 1939, legajo 91, Oficio de Alcaldía de 5-5-1939. Cit. en Juan José Gallardo Romero i José Manuel Márquez Rodríguez (1997) *Revolución y guerra en Gramenet del Besós (1936-1939)*. Barcelona, Santa Coloma de Gramenet: Grupo de historia José Berruezo, p. 266-269, ón s'afegeix: “El enemigo político fue considerado por el franquismo como delincuente común. Véase el lenguaje utilizado en el documento para referirse a una zona de población eminentemente obrera, inmigrante, de reciente asentamiento en la ciudad, no exenta de problemas de marginalidad y delincuencia, pero con un alto grado de militancia revolucionaria”.

⁶⁵ Joan, 10: 1-10.

⁶⁶ Entrevista amb A.A.D., 19/10/2009. Just abans, ens havia explicat aquest altre episodi, més personal: “Y bueno, pues vine a buscar los papeles, mi partida de nacimiento aquí porque yo estaba bautizada aquí, nacida aquí. Bueno, me hace subir arriba, a su despacho, que yo nunca había subido[...] Ya ves tú lo corta que yo podía ir, que no iba corta ni nada! Llevaba unos vestiditos, lo que se estilaba en aquel tiempo, moderna, sí, pero bien, bien, fina. [...] me coge me engancha de la ropa, dice “seguro que no llevas nada más debajo de esta ropa!” empieza haciendo así... y yo chillando como una loca, y viene su hermana, aquella que iba con la ropa negra, todavía me dio más miedo! Digo [*cribant per la por*] “pero si no me lo quiere dar me dá igual, me voy! Me voy, pero la gente se va a enterar de esto que me ha hecho”. “Vine cap aquí! Vine cap aquí! Vine cap aquí!” que hablaba así. “Vine cap aquí! Vine. Que això t'ho he fet per provar-te. Per provar-te a veure com eres! Per provar-te”. Digo “Que em té que provar vosté? Vosté té que donar-me a mí la meva partida de naixement, sinò no me puc casar! Jo no vull casar-me aquí, me vull casar allà”. Y al final sí me cogió y me lo hizo, uy sí que voy a despregonar! Pero pasé un miedo! Si no llega a subir su hermana, no sé lo que hubiera podido pasar allí. Te lo prometo que esta experiencia que me hizo Mossén Joan, tanto aprecio que le tenía, me cayó...”

A.A.D.: Y ya te digo, Mossén Joan Cortinas, pero ha hecho mucho también, hizo muchas cosas por el barrio. Y yo es lo que discutía con la escuela. Porque él fomentó la campaña de las botellas de champagne, para hacer una iglesia [vol dir “escuela”] pa' los pobres. Y pedía donativos, iba a las radios, que estaba Joaquín Joan el Serrano, el Quico Legart(?) que vosotros ni habreis ido hablar de ellos, eran los locutores que había en aquella época muy famosos, y entonces pues empezaron a edificarla en los campos estos pues la escuela. Y cuando ya me vengo yo con mi niña aquí me encuentro que es el colegio de los ricos. Y en unas encuestas que hicieron aquí una vez de esto lo dije: no como... como una denuncia. Dije: “me encuentro yo aquí, que quiero llevar a mis hijos a un colegio que yo he sudado arrastrando cajas como todos los niños de mi edad, de mi época, hemos arrastrado recogiendo todas las botellas de champagne por todos sitios pa' ir a venderlas pa' darle a Mossén Joan Cortinas pa' hacer un colegio pa' los pobres, y resulta que no puedo llevar yo a mis hijas porque es el colegio de los ricos”.

Stefano Portelli: porque de los ricos?

A.A.D.: porque es pagando! No a mí no... ni habían ni becas siquiera. Ni becas! Era todo pagando, ese colegio.

Stefano Portelli: O sea que tus hijas no pudieron ir

A.A.D.: no. Fueron al Bernardo Boil, y cuando el Bernardo Boil, pues al instituto que entonces no era instituto: al Colón.

La Dictadura va durar quatre dècades. Es van instal·lar maneres de fer i de pensar, i d'obeir, que la transició no va desmantelar. En particular, la costum del silenci, que gairebé sense solucions de continuïtat va passar de la prohibició de parlar per por a les represàlies, a la prohibició de parlar per por a obrir ferides, o a despertar fantasmes. Com ja s'ha ressaltat⁶⁷, això implica admetre que hi ha ferides, que hi ha fantasmes.

[La Guerra civil] no acabó el 1 de abril de 1939 sino el 20 de noviembre de 1975, con la consunción de quien no dejara de evocarla, día tras día, hasta su rendimiento final ante Dios y ante la Historia sin haber dejado de humillar jamás a media España, 18 de julio tras 18 de julio, fecha de infausta memoria puesto que señala la más profunda fractura nacional de nuestra historia y, sin embargo, fue convertida en fiesta nacional por los vencedores, 1 de abril tras 1 de abril, fecha de aún peor rememoración, en la que nunca se conmemoró la paz sino la victoria, en la que se repudió la reconciliación, se exaltó sin medida al triunfador y se humilló sin límite al derrotado⁶⁸.

la transició

Hem vist com el barri va formar-se com a comunitat també gràcies a les lluites col·lectives dels anys trenta. La disgregació sufrida a causa de la repressió, de l'exili, i de la impunitat de les violències quotidianes, va mantenir-se per gairebé quaranta anys. Fabre i Huertas Clavería ens descriuen amb detall el renaixement dels moviments veïnals a finals de la dictadura⁶⁹. L'activitat de recol·lecció de diners realitzada pel pare Botella, veritable epopeia barrial, possiblement va contribuir en aquesta reactivació de la autorganització veïnal “horitzontal”, tot i que liderada pel sacerdot. Una nova activitat col·lectiva va ser la subscripció popular per comprar una Vespa pel Mossén, al 1953⁷⁰. Amb el temps, i amb el creixement de les noves generacions que no havien viscut els anys de màxim terror, es torna a formar un moviment veïnal, tot i que amagat darrera de grups amb els noms poc reivindicatius: Grup Excursionista, Associació de Caps de Família, fins a la Associació de Veïns.

L'Associació de Veïns al seu començament tenia una activitat clandestina i

⁶⁷ Montserrat Carreras García, Helena Ruíz Tossas, *op.cit.*.

⁶⁸ Reig Tapia, A., *Memoria de la Guerra Civil*, Madrid, Alianza, 1999, pág. 12.

⁶⁹ Fabre i Huertas Clavería, *op.cit.*, p.158-160.

⁷⁰ *Memòries de Mossén Joan Cortinas, op.cit.*, p. 161-167.

antifeixista, tal com ens relata un entrevistat⁷¹.

R.F.: Nosotros estuvimos relacionados también con centros... como te lo explicaría yo? Yo entré a formar parte de un grupo de aquí de amigos, que tenían lo que es ahora el Centro cívico, y teníamos allí un local. Y allí es donde se formó la asociación de vecinos, y antes de formarse, y entré a formar parte de ellos. Entonces yo los amigos que tenía, íbamos de montaña, en alta montaña, y todo eso...

Ulrike Viccaro: Ah, escalabas tú?

R.F.: Sí, escalaba algo, pero subía más bien montaña... He escalado también. Pero aquella relación que teníamos, sí, era buena, y habían muchos que eran comunistas en aquel tiempo, otros eran socialistas, y otros... de todos los colores... [...] Y allí empecé yo a conocer más gente, más jovencillos, he ido mucho a manifestaciones con ellos, allí guardabamos el ciclostil para hacer... hacíamos propaganda antifranquista, y lo teníamos encima del local, arriba del todo, en un sitio que la policía no se atrevía a pasar porque se podía caer abajo, la teníamos bien guardada, y allí conocí a mucha gente. Entonces formemos un club que se llamó el club juvenil, porque a través del cura, Mossén Joan, que un día dijo teneis que venir a la iglesia conmigo, [...] Digo: Mossén, que la vamos a liar. Que no, que no, hombre, este domingo venís. Claro, nosotros venimos, dijimos: claro, vamos a hacerle un favor. Nos pusimos en los últimos bancos. Entonces nos vino la otra, y dice: la proxima vez poneros en los bancos de alante... Y entonces le dije yo al mossén: oiga, que yo le sé escuchar estando tanto alante como atrás, eh? Y pilló un rebote...! Pero se ve que le caímos simpáticos, porque eramos ya bastantes, eramos... unos treinta o cuarenta.

Ulrike Viccaro: Muchos, no?

R.F.: [...] Espérate, que ya verás; entonces las monjas tenían lo que es ahora el colegio de la calle Estadella, para los parvulitos, el parroquial, aquello era... lo llamaban el local obrero. Hicieron unas reformaciones, las monjas o los curas, no sé quien fue que hicieron un tabique de estos así separados, y nos lo dejó las monjas, porque se ve que le caímos en gracia; oye, porque no nos dejás el local [...] [*va ser la monja «superiora» que va deixar-li el local*] porque este local tiene historia, ya te explicaré también deso. Y se lo pueden tirar, y os quedais aquí hasta que querais; sin pagar una peseta, que está todo pagado. Bueno, a ver, se pondrá en una junta, y a ver... [...] Y ya entonces cuando íbamos a ir pa' allá, ya eramos 125 jóvenes! En vez de estar en la calle, pues la gente venía allí al local.

Si aquest renaixement de l'associacionisme coincideix amb la lluita per l'ambulatori, hem de subratllar que cap dels nostres entrevistats n'ha parlat expressament. Probablement perquè és tracta del moment en el qual la autorganització popular cedeix el pas a la formalització de la Associació de Veïns, legalitzada al 1976. Aquesta lluita per tant passa a formar part del patrimoni propi de la nova institució; ja que la història d'aquesta institució ve a juntar-se gairebé des dels inicis amb la decisió de l'enderroc de les cases barates, del qual ja es comença a parlar oficialment al 1988, és fàcil entendre que l'escassa relevància que els entrevistats donen a la lluita per l'ambulatori té a veure amb el descontent generat pels recents esdeveniments vinculats amb l'enderroc de les cases.

Entrem aquí en un terreny conflictiu, ja que per un costat surtim de l'àmbit cronològic que ens hem proposat investigar, per l'altre perquè al dirigir-nos cap a esdeveniments contemporanis, és fàcil perdre la visió de conjunt que es requereix per escriure la història. La Remodelació de les cases barates, un projecte d'enderroc integral aprovat al 2003, va generar al barri una sèrie de respostes molt variades, fins a encendre un veritable conflicte que a hores d'ara encara està lluny de resoldre's. Si podem treure unes primeres conclusions, del treball realitzat fins ara, aquestes resideixen en la permanència dels conflictes del passat dins dels conflictes del present.

En la caracterització del barri com a barri de represaliats resideix possiblement la origen del sentiment d'unitat i familiaritat entre els habitants de les cases. La percepció de la "gran família" de veïns, que es va mantenir fins als nostres temps, troba potser el seu inici en la unitat del barri davant de la arbitrariedad del poder, i a la generalització de la fam; ambdós fenòmens viscuts a partir d'una forma habitativa que afavoria les relacions veïnals i el compartir els escassos recursos. La connexió entre estructura física de l'espai i estructura de les relacions socials és un dels temes que tenim intenció de desenvolupar més profundament a partir del material que anirem recollint; però creiem oportú ressaltar des d'un inici que es tracta d'una connexió *emic*, en termes antropològics, és a dir traçada

⁷¹ Entrevista amb R.F.M., 27/7/2009.

pels mateixos entrevistats⁷².

C.G.G.: No, pero yo me pongo mala. [...] Ahora no sé donde me encuentro, tengo que buscar y buscar, y mirar donde está el bar de mi hijo, pa' saber donde tenía mi casa y donde vivía yo. Oy, me trastorna, eh? Me pongo... me da una tristeza y una cosa... No lo puedo remediar, mira. Nosotras [en] aquellas casitas pequeñas hemos pasado muchas miserias, pero también muchas alegrías! También muchas alegrías, a ver si me entiendes. Porque allí, todo lo que teníamos una familia, lo repartíamos pa' los vecinos más acercados que nos llevan... Y si al otra no tenía, lo repartíamos... Esto es muy hermoso, nene! Ves a buscarlo hoy.

La forma en què la estructura física de l'espai hagi pogut determinar o facilitar cert tipus d'actuacions col·lectives, des de la vaga de lloguers fins a l'associacionisme veïnal, és un dels nusos centrals del nostre treball: ja que en aquesta relació (entre el “païsatge urbà” i el “païsatge humà”, que més d'una vegada hem ressaltat des del nostre grup d'investigadors,⁷³) es juga l'essència de la vida a les cases barates, no com a estil habitatiu sinò en un sentit més extens, com a estil i qualitat de la vida. Per aquesta raó l'enderroc representa més que una transformació de l'espai físic: si traumàtics van ser els esdeveniments dels quals les cases barates van ser escenari, durant gairebé tota la història de vida del barri, la pèrdua d'aquest espai abans d'haver reelaborat els traumes pot representar un afegit, una dificultat ulterior a la hora de reconciliar-se amb el passat, de la qual els veïns poden ser o no ser concients.

El que volem ressaltar és la continuïtat que hi ha entre totes aquestes històries, des de la fundació del barri al 1929 fins al començament del seu enderroc al 2007. Els esdeveniments traumàtics fan de xarnera als diferents moments històrics, però traçant una història que no deixa mai de ser història de la marginalitat: geogràfica, política, social. Els immigrants traslladats a finals dels anys 20 a un terreny “de ningú”, i abandonats allí sense serveis mèdics, ni educació, ni proveïments alimentaris, passen de ser els “murciàns de la FAI” a ser els “xarnegos” dels quals parla Candel, a propòsit d'un altre barri de cases barates, als anys 80⁷⁴. Entre aquests dos moments històrics hi ha un gran trauma no elaborat, que d'alguna manera no pot ser un fet del tot desvinculat respecte a la conflictivitat del present.

Aquest present comença justament als anys 80, amb una transformació radical de les relacions que els veïns havien mantingut entre ells els habitants del barri, a l'introduir-se una sèrie de diferenciacions internes que abans no existien. Per un costat, es van juntar els primers projectes extensius del Patronat per a la rehabilitació de les cases barates⁷⁵ i l'arribada de famílies procedents dels enderrocs de la barriada de la *Perona*, sense cap relació amb la història del barri, sovint més pobres, a vegades gitanes, que van establir amb els altres habitants de les cases relacions sovint – no sempre – conflictives⁷⁶. S'ha d'estudiar en profunditat aquesta dinàmica, tant d'arribada com d'establiment de relacions. Al mateix temps, mecanisme típic dels anys després de la transició, molts dirigents veïnals actius en clandestinitat, van tenir la possibilitat d'accedir a càrrecs institucionals a la dècada dels 80 i 90. Això va transformar en part el panorama social del barri; s'ha d'entendre fins a quin punt això va representar una desmovilització, i fins a quin punt en canvi va ser una oportunitat pels habitants de les cases de sentir-se representats i finalment escoltats per les institucions.

L'enderroc s'instal·la en aquest panorama polaritzant els veïns al voltant d'una divisió nova, que no té precedents: trencant de fet la comunitat que s'havia conseguit mantenir fins a aquell moment, des dels començaments del barri. Observant l'història de les cases barates des de l'exterior, creiem entendre que una de les necessitats que l'Associació Avis del Barri preten satisfer amb aquesta investigació, que acaba de

⁷² Entrevista amb C.G.G., 6/6/2009.

⁷³ *Païsatges urbans, païsatges humans* és el títol d'un projecte d'investigació elaborat a 2006 per alguns dels integrants de la present equip de recerca, en col·laboració amb la entitat Arquitectes Sense Fronteres.

⁷⁴ Francisco Candel (2002) *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.

⁷⁵ “Aspectes jurídics de la rehabilitació”. *Habitatge*, n.9-10, març-juny 1987.

⁷⁶ Entrevista amb M.M.C., 5/5/2009.

començar, és de profunditzar el coneixement dels fets del passat, també perquè el barri no arribi impreparat al moment de la seva desaparició. Una recollida sistemàtica de la memòria històrica pot ser un antídoto contra un nou trauma: la fi d'un espai físic que per dècades havia sigut un "món". La seva desaparició pot representar la "fi del món" pels que hi han viscut tota la vida⁷⁷. Una recuperació, fins i tot només en termes de memòria històrica, dels que havien sigut els elements claus de la formació d'aquell món, pot ser sinò terapèutic⁷⁸, almenys aclaradora de quins podrien ser els elements a endur-se cap al nou món, cap al qual la "modernitat" traslladarà els habitants i exhabitants de les cases barates de Bon Pastor.

Cuando la mitad de un país ha sido sojuzgado, humillado, herido en su dignidad y condenado a la indefensión durante decenas de años; cuando medio país ha sido considerado y tratado como el peor de los delincuentes, no se puede encomendar al "paso del tiempo" ni a un hipotético olvido "natural" la delicada tarea de restaurar la dignidad y la justicia arrebatadas. La *memoria dolorida de las víctimas* será reparada cuando la sociedad española, sin distinción de banderas, conozca y reconozca su verdad. Porque la reivindicada "memoria histórica" es la recuperación de la verdad desde la memoria herida de las víctimas. Sólo entonces, al demostrar que somos capaces de sentir el dolor ajeno, podrá empezar a cerrarse la brecha que sigue enrareciendo nuestra convivencia⁷⁹."

⁷⁷ De Martino (1977) *La fine del mondo. Contributo all'analisi delle apocalissi culturali*. Torino: Einaudi.

⁷⁸ *La Narrative exposure therapy* preveu el tractament dels traumes a partir de les narracions.

⁷⁹ Ruíz-Vargas, J. M., *Trauma y memoria de la Guerra Civil y de la dictadura franquista*, en *Hispania Nova*, Revista de historia contemporánea, n.6, 2006.